

KÜFÜR-İMAN SINIRINDA:
GAZALİ'DE TASDİK KAVRAMI VE UZANIMLARI

Aydın IŞIK*

ÖZET

Bu makale kapsamında Gazali'nin tasdik kavramından ne anladığı ve onun tasdik kavramıyla yakın ilişkisi olduğunu düşündüğü diğer kavramlar tasdik kavramı merkezinde incelenmeye gayret edilmiştir. Gazali'de tasdik kavramı incelenirken kim, neyi/kimi, neyle, nasıl ve niçin tasdik eder soruları üzerinde durulmuş; bu sorulara Gazali tarafından verilen cevaplar ayrı başlıklar altında ele alınarak tartışmanın felsefi uzanımları tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İman, Tasdik, İnsan, Peygamber, Allah

WITHIN THE LIMITATION OF IMAN-KUFR:
ON GHAZALI'S CONCEPT OF TASDIQ AND ITS EXTENSIONS

ABSTRACT

In this article, we have tried to examine what Gazali understood from the concept of tasdiq, and the others which are most related with tasdiq. While examining the concept of tasdiq in Gazali's works, we have also taken into consideration the following questions: Who performs the tasdiq? What is the object of tasdiq? How does one perform tasdiq, and why is it needed? etc. We have also tried to examine the answers given by Gazali under separate headings, and by doing so, to analyze the philosophical extensions of the discussion.

Key Words: Faith, Tasdiq, Human Being, Prophet, Allah

Giriş

İman veya küfrün mahiyeti, alanı, kaynağı ve değeri gibi problemler Din Felsefesinin temel problemlerinden olup, inanma veya inanmama kişinin hem topyekûn kendi varlığını hem de başka varlıklara karşı duruşunu belirler. Dolayısıyla

* Dr., DEÜ. İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Anabilim Dalı.

imanın ne olduğuna dair yapılacak tahlil ve değerlendirmeler Din Felsefesi açısından önem arz ettiği gibi, bir inanç krizi veya kınılması yaşadığını itiraf eden Gazali'nin iman ve küfür meselesine yaklaşımını çerçevesinde konunun ele alınacak olması meselenin anlaşılması açısından daha da ehemmiyet taşımaktadır. Gazali hakkında birçok kitap ve makale yazılmasına rağmen başlı başına onun iman veya küfürden ne anladığı, imanı temellendirirken ve açıklarken hangi kavramları kullandığıyla ilgili bir çalışma mevcut değildir. İşte bu makale kapsamında analitik bakış tarzıyla Gazali'nin iman ve küfür konusundaki yaklaşımını "tasdik" kavramı merkezinde ele alınacak; Gazali'nin yüklediği anlamlar açısından tasdik kavramının felsefi uzanımları tartışılacaktır. Mevcut çalışmanın amacı tasdik kavramının tarihsel gelişimini ortaya koymak ve tasdik kavramının İslam teolojisinin klasik dönemlerinde vuku bulan kullanımlarının gerisindeki niyeti tespit etmek değildir. Buradaki amacımız Gazali'nin tasdik kavramını iman tartışmaları bağlamında nasıl kullandığını göstermektir.

1. KAVRAMSAL ANALİZ

1.1. İman ve Küfrün Tanımı

İman ve küfrün tanımı ne kadar açık şekilde yapılsa yapılsa Gazali, onların mahiyetinin bazı kişiler tarafından tam olarak anlaşılamayacağı kanaatindedir: "Küfür ile imanın mahiyeti, hakikati ve tarifinin... kalpleri mal, makam sevgisi ve kaygısı ile kirlenmiş ve paslanmış olan kimselerin idrak edemeyeceği bilinmelidir".¹ Burada Gazali'nin imanı teosofik bir yaklaşımla "tasdik" kavramının kökü olan "sadaka" kavramıyla ilişkilendirdiği görülmektedir. Daha işin başında Gazali, kalbini mal hırsıyla doldurmuş kişinin yani "sadaka" nedir bilmeyen kişinin, bırakın iman etmeyi, imanın ne olduğunu anlamayacağı düşüncesindedir. Elbette iman bir tasdik işidir; fakat sadakayı bilmeyen ve kalbini maddi dünya ile doldurmuş kişi² böyle bir tasdik ameliyesinden uzaktır. İlginç olan şudur ki, Gazali karar verme ve anlamayı bir risk veya "tasadduk" yapabilmeye ilişkilendirmekte ve küfürde bile bir şeyi kaybetme tehlikesi olduğuna işaret etmektedir. Çünkü ona göre, küfürde de bir karar alma ve bir bedel söz konusudur.

O'nun imanın ne olduğunu anlatan eseri *Feysal'a* kendisine atfedilen bir ithama verilen cevapla başlaması dikkat çekicidir. Konunun özü şudur: Gazali birisi veya birileri tarafından tasavvufi kaynaklı yazılarından ötürü eleştirilmiş, kelam/teoloji geleneğine uymayan yaklaşımlarından dolayı küfürle itham edilmiştir. Gazali, cevaben mezhep taassubuyla yapılan eleştirilere aldırmadığını, aslında

¹ Gazali, Feysalu't tefrika beyne'l islam ve'z-zendaka, (Mecmuatu Resail içinde Cilt 3), nşr. Darü'l-kütübi'l- 'ilmiye, 1. Baskı, Beyrut, 1994, s. 76.

² Gazali'de dünya sevgisi ve Allah sevgisi için Bkz. Muhammad Abul Quasem, The Ethics of Al-Ghazali: A Composite Ethics in Islam, Caravan Books, New York, 1978, s. 124-129

kendisine saldırmayan insanların küçük insanlar olduğunu söylemekte [“Küfürle maruf olmayan ve dalaletle tavsif edilmeyen kimseyi küçük görürüm”],³ küfür ve iman tarifinin mezhep taassubuyla yapılamayacağını iddia etmektedir. O halde Gazali’nin iman ve küfrün mahiyeti ile ilgili düşüncelerinin, onun iddiası merkezinde değerlendirildiğinde, herhangi bir mezhep endişesiyle yahut herhangi bir mezhebin bakış açısından hareketle yapılmadığı; olabildiğince objektif bir merkezde sunulduğu ileri sürülebilir. Kanaatimizce Gazali’nin *Feysal*’ın girişinde yapmış olduğu apolojetik-metodoloji böyle bir yaklaşımın müdafaasını temellendirme gayretini yansıtmaktadır. Kısacası onun, imanın veya küfrün ne olduğu hususunda bir ilke ortaya koyarken toplum ve çevre baskısından uzak ve objektif bir tavır alma kaygısı içinde olduğu açıktır.

Gazali, aynı eserinde küfrü, “Hz. Peygamber’i ve getirdiği şeyleri tekzip etmek”, imanı ise “peygamberi ve getirdiği şeylerin cümlesini tasdik etmek”⁴ şeklinde tanımlamakta ve kıstasın bu kaideye saklı olduğunu düşünmektedir. Söz konusu tanım içerisinde Gazali’nin anahtar terimleri “tasdik” ve onun zıddı olarak kullandığı “tekzip” kavramlarıdır. Burada sorulması gereken, “Tasdik nedir, kim, neyi/kimi, neyle, nasıl ve niçin tasdik veya tekzip eder?” sorularıdır. Gazali’de tasdik kavramı merkezinde bu soruların cevaplarının tespit edilmesi, onun imandan ne anladığının tahlil edilmesi için önem arz edecektir. Sonraki bölümlerde bu sorular “tasdik” kavramı merkezinde ayrı başlıklar altında ele alınacaktır. Bununla birlikte ilk bakışta Gazali’nin iman tanımını bağlamında kullandığı “tasdik” kavramının, Eş’ari kelamının ve Felasifenin kullandığı “tasdik” kavramından farklı bir işleyişe sahip olduğu ortadadır. Çünkü Eş’ari geleneği imanın objesi olarak Tanrı’yı kabul ederken, Gazali’nin tanımında iman objesi peygamber olmaktadır. Bu, iman objesinin aşkın alandan somut/soyut bir alana taşınmasıdır. Gazali’nin iman ve küfür arasındaki ayrımı tasdik ve tekzip kavramlarını kullanarak yapmasının gerisinde peri-patetik felsefenin bilgiyi tasavvur ve tasdik şeklinde ele alışının etkisi olduğu da iddia edilmektedir. Kanaatimizce belirtilen bu iddia da doğru değildir; zira iman tanımında Eş’ari geleneğinden farklılaşan Gazali, tasdiki bir kavramın veya bir önermenin kabulü olarak gören Felasife gibi de düşünmemektedir. Çünkü İbn Sina ve Farabi’de tasdik edilen şey bir kavram veya önerme iken Gazali’de tasdik edilen “öncelikle” bir “kişi”dir. Kişinin veya “varolan”ın tasdiki “sonradan” önermenin tasdikine bağlanmaktadır. Ona göre, kişiye iman veya tasdik, metne iman veya tasdikten öncedir. Gazali’nin imanı tasdik kavramıyla kişiye veya peygambere bağlaması kendi içerisinde “haber” problemini de ortaya çıkarmaktadır. Gazali, söz konusu haber probleminin de farkındadır ve bu yüzden

³ Gazali, *Feysal*, s. 75.

⁴ Gazali, a.g.e., s. 78.

Aydın IŞIK

hemen "tasdik haberle, daha doğrusu haberi veren kimse ile ilgilidir"⁵ demektedir. Buradan hareketle bu makale kapsamında tasdik ile haber arasındaki ilişkinin de tahlil edilmesi gerekecektir.

1.2 Tasdik Kavramının Kökü Olan Sıdk'ın Anlamı

İmanı bir "tasdik" ameliyesi olarak kabul eden Gazali, "tasdik" kavramının "sıdk" kökünden geldiğini söylemekte ve sıdk kavramını "doğru konuşmak ve doğru iş görmek"⁶ anlamında kullanmaktadır. Ona göre şu altı şeyde sıdk/sadakat gerçek anlamda imana işaret eder: Lisanda, niyet ve iradede, vefada, azimde, amelde ve dinin bütün makamlarında sadakat. Sıdk bu altı şeye nispetle kullanılır; şayet kişi bunların hepsinde sadık ise ona "sıddık", yok eğer bu altı esastan birinde sadık ise sadakati olan şeye nispetle sadıktır denir. Söz konusu altı umdenin Gazali açısından ne ifade ettiğini analiz etmeden önce onun metinlerinde "sıddık" kavramını gerçek manada "iman eden kişi"ler için kullandığını belirtmemiz gerekir. Gazali'nin kavramları seçerken öncelikle Kur'an ve hadise dayandığı görülmektedir. Çünkü o, önemli kavramların öncesinde veya sonrasında muhakkak kavramlarla ilgili bir ayet veya hadis aktarır. Kısacası onun ihya hareketinin temelinde kavramların Kur'an ve peygamber dönemindeki anlamları ve işleyiş tarzlarına dönüş çabası vardır denilebilir. Onun, yaşadığı hicri altıncı asırda bazı kavramların değişmiş ve dönüşmüş olmalarına rağmen ilk döneme yönelmesi hem çok ilginçtir hem de Gazali'nin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Gazali eleştirmenlerinin Gazali'yi değerlendirirken bir yandan onun süreç içerisinde değişen düşünce/eylem dünyasını, bir yandan da onun hangi döneme ait kavramları kullandığına dikkat etmeleri gerekmektedir. Yukarıda da gördüğümüz üzere Gazali gerçek manada iman edenlere "sıddık" demekte; bu sıfatı ısrarla peygamber ve Allah dostlarına atfettiğini belirtmektedir. Gazali bu bağlamda sıdk ve sadakatin şu altı şeye nispetle kullanıldığını (veya kullandığını) söylemekte ve sıddıkların bunlara hakkıyla sahip olduğuna inanmaktadır.

1. Lisanda Sıdk: Lisanın doğru sözlü olmasıdır; bu da Gazali'ye göre haberlerde veya haberleri içeren şeylerde olur. Haber ya geçmişle ya da gelecekle ilgilidir. Gazali'ye göre verdiği sözde durma gelecekle ilgili olup, verdiği sözü yerine getirmeye çalışmak herkesin borcudur. Mutlak surette doğru söylenmelidir ve kişi gelecekle ilgili olarak yapamayacağı şey için başkasına söz vermemelidir. İmanın lisanda sadakate, lisanda sadakatin de imana yansıtılmasını savunan Gazali, lisanda sadakatin/sıdk iki şekilde kemal bulacağını düşünmektedir. Bu aynı zamanda kemal bulmuş imanının da belirtisidir:

⁵ Gazali, Feysal, s. 80

⁶ Gazali, İhya ulumi'd-din, c. IV, Müessesetü'l Halebi, Kahire, 1967, s. 482.

- a. Sataşma ve alaycı imalardan sakınmak: Yalanın sakıncalı tarafı bir şeyi olduğunun hilafı/aksine göstermeye çalışmaktır. Kısacası "sıdk" yalandan ve imkân nispetinde sataşma yollu konuşmalardan kaçınmaktır.
- b. Sadık olan kişi Rabbine münacatta bulunduğu sözlere sadakat göstermelidir. Mesela kişi "Ben yönümü gökleri ve yeri yaratana çevirdim" dediği vakit, aklı ve fikri dünyalık peşinde ise, o sadık biri olmayıp sözünde yalancıdır. Kişi, 'Ben Allah'ın kuluyum' dedikten sonra gereğini yapmalı; Allah'tan başkasından kendini kurtararak sadıkların mertebesine ulaşmalıdır. Kulluk ancak lisanda sadakatten sonra başlar.⁷ Gazali'nin lisanda sadakatten bahsederken özellikle içimizin dışımızda, dışımızın içimize hâkim olmasını savunduğunu ve lisanda sadakatin aslında "samimiyet" olduğunu söyleyebiliriz.

2. Niyet ve iradedeki sadakat: Gazali'ye göre bunun adı ihlâstır. Niyet ve iradede sadakat göstermek tevhit inancının sıhhatini yansıtır. Sadık kişi niyetinde ve iradesinde ihlâslı olan kişidir. Belli bir beyanın "sadık" olması için kullanılan kelimelerin gerçekte uyuşması yeterli değildir; bunların ayrıca konuşmacının kafasındaki hakikat fikri ile de uyum içinde olması gerekmektedir.⁸ Kısacası "sıdk"ın anlamsal yapısındaki en belirleyici öğeyi, doğruyu yansıtmak yolundaki niyet ya da kararlılığın mevcudiyeti oluşturur. Gazali'nin imanını bir "samimiyet sınaması" şeklinde görmesinin ve onun hocası Cüveyni gibi imandaki tasdiki bir "iç konuşma/kelamü'n-nefs"⁹ şeklinde kabul etmesinin gerisinde ihlâs kavramıyla sıdk kavramı arasında kurmaya çalıştığı ilişki vardır.

3. Azimde sadakat: Sıdk tereddütsüz ve zaafsız olarak yapılan bütün iyiliklere tam bir kuvvet ve kesin bir azim ile karar vermektir. Azim bazen amelden önce, bazen de amelle birlikte. Gerçek anlamda sadakat sözü tam bir azimle söyleme; hatta sözünde ölümü bile göze almaktır. Zaten sıdk "güç" ya da "katılık" anlamlarını da içinde bulunduran bir kavramdır. Bu "sıdk"ın asli manasıdır; sert, enerjik anlamındaki sadık kavramı da çoğu zaman dilin doğruluğu şeklinde kullanılıyor olsa da aslında yalanın zaafını karşısında sıdkın "gücü"nü gösteren bir kavramdır. İman edenler zayıf sanılmasına rağmen aslında iman kavramı kendi içerisinde bir azamet taşır.¹⁰

4. Sadakat azminde vefalı olma: Vefa, kişinin nefsini dostlara riyasız adayışını ve verdiği sözü yerine getirmede gösterdiği yüksek bağlılığı yansıtır. Gazali'ye göre, nefis söz vermede oldukça serbest ve cömerttir. Fakat iş tatbik

⁷ Gazali, İhyâ, IV, s. 482-483.

⁸ Gazali, a.g.e., IV, s.483..

⁹ Cüveyni, Kitâbü'l İrşad, Tah. Es'ad Temim, Müesseset'l Kütüb es-Sekafiyye, Beyrut, 1996, s. 334.

¹⁰ Bkz. Wilfred Cantwell Smith, "Faith as Tasdiq", Islamic Philosophical Theology, State of New York Press, New York, 1979, s. 104; 106.

Aydın IŞIK

sahasına konacağı zaman şehvi şeylerin hücumuyla kişinin vefa bağları gevşer ve azmine vefa göstermez/gösteremez. Gazali'ye göre, bu durumda şehvi isteklere uyararak (cehl) vefasızlığa düşmek, sadakat olmadığı gibi, bizi iman tasdikinden uzaklaştıran en önemli etkenlerden biridir.

5. Amelde sadakat: İmanı amelin bir parçası olarak kabul eden Gazali'ye göre, kişi amelinde sadık olmalı; amelinde devam hususunda ceht ve gayret göstermeli; içini dışına, dışını da içine uydurmalıdır. Yapılan amel tamamen kişinin içinden doğmalı; kısacası kişi batınını da zahirini de "tasdike çekme"lidir.

6. Dinin belirttiği sıfatlarda sadakat: Gazali, sıdkın/sadakatin en önemlisinin ve en zorunun vahyin belirttiği niteliklere uymadaki sadakat olduğunu düşünmektedir. Gazali'ye göre kişi havf, reca, tazim, züht, rıza, tevekkül, muhabbet ve dinin ortaya koyduğu bütün işlerde sıdk/sadakat sahibi olmalıdır. Elbette bunların bir başlangıcı, bir gayesi ve bir hakikati vardır. Gerçek sadık bunların hakikatlerine erişendir. Bu makamların sonu olmadığı için tamamına ulaşmak mümkün değildir; fakat herkesin kendi durumuna göre bundan nasibi vardır. Gazali, imanı dolayısıyla da tasdik kökü olan sıdk kavramını temellendirirken çoğu zaman "nasibin kuvvetli oluşu" tabirini kullanır. Ona göre gerçek anlamda iman ve dinin makamlarına sadakatle gerçekleşen yükseliş gerçekte Allah'ın inayetine bağlıdır. Bu durumda kişi, eğer "nasibi kuvvetli" biriye sadık veya sıddık ismini alır. Kul yukarıda bahsedilen özelliklerin bazılarını sadık olsa da bazılarını olamaz; fakat sıddık hepsinde sadık olan anlamındadır. Görüldüğü üzere Gazali, sufizmin Tanrı'ya yaklaşma/kurbîyyet teorisini tasdik kavramının kökü olan sıdk/sadakat terimine de uygulamakta ve kişinin yükselişte olabildiği ölçüde Tanrı'ya benzemesi gerektiğini söylemekte; sıddık veya hakiki müminin Tanrı'nın sıfatlarıyla sıfatlanmış kişi olduğunu belirtmektedir. Burada unutulmaması gereken bir nokta da kul, söz konusu yükselişte her ne kadar gayret etmek ve her makamda sadakat göstermek zorundaysa da Gazali için sıddıklardan olma temelde bir "inayet" işidir; yani Tanrı inayetine bağlıdır.¹¹

1.3. Teslim-Tasdik İlişkisi

Gazali'ye göre tasdik kendisine özgü bir yeri/mahalli vardır; bu hususi yer de kalptir, kalbin dışarı yansıması da dil ile olur; bir bakıma "lisan kalbin tercümanıdır".¹² Gazali, gerçek anlamda teslimiyetin kalpte gerçekleştiği kanaatindedir; bununla birlikte teslimiyet kişinin hem lisanına; hem de bütün

¹¹ Gazali, İhya, IV, 480-488.

¹² Gazali, a.g.e., I, s. 158; Ayrıca Bkz. Gazali, er-Risaletü'l-İledüniyye, Mecmuatu Resail içinde 3, Daru'l Kütübi'l 'İlmiyye, Beyrut, 1994, s. 65. "Dil ilmi, bütün ilimlere götüren bir merdivendir; dili bilmeyene ilimleri tahsil etme yolu kapalıdır. Bir yere tırmanmak isteyen kişinin öncelikle merdiveni hazırlaması lazımdır. Dil ilmi böylelikle asılların aslı konumundadır."

melekelerine aksetmelidir. Gazali, teslim ve tasdik arasında doğrudan bir ilişki olduğunu düşünmekte ve kalp ile olan her tasdikin bir bakıma inkâr ve itirazı atarak teslim olmak anlamına geldiğini savunmaktadır. Aynı şekilde ona göre, kişinin lisan ve diğer azalarıyla tasdiki de bir teslimiyettir. Kısacası tasdik eden kişi sadece tasdik ettiği şeyi kabul etmemiş aynı zamanda tasdik ettiğine teslim olmuş kişidir.

Gazali, İslam ve iman arasındaki ilişkiyi dil açısından da ele almakta ve lügat bakımından İslam'ın daha genel, iman'ın ise ona göre daha özel olduğunu söylemektedir. Ona göre, iman yalnız kalple; İslam ise kalp, lisan ve bedensel ibadetlerle/cevarih olmaktadır. Dolayısıyla da iman genel yapıyı temsil eden İslam'ın en şerefli parçasıdır.¹³ Buna göre her tasdik teslimdir, fakat her teslim tasdik değildir. Yani her mümin aynı zamanda Müslüman'dır; fakat bu her Müslüman'ın mümin olduğu anlamına gelmez/gelmemektedir.

1.4. Yakın-Tasdik ilişkisi

Gazali, kendisine kadarki dönemde oluşmuş olan tasdikle ilgili teolojik tartışmalara kayıtsız kalmamıştır; dolayısıyla da onun teologların tasdik ile yakın kavramı arasında kurmaya çalıştıkları bağıntıyı irdelediği ve onları bazen eleştirdiği; bazen de söz konusu yaklaşımlara ilaveler yaptığı görülür. Ona göre, teologlar/kelamcılar genelde yakini şüphe etmemek anlamında; yani hakkında şüphe duyulamayacak kadar kesin olan şey anlamında kullanmaktadırlar. Gazali kelamcılarının yakın ile tasdik arasında kurmaya çalıştıkları ilişkiyi şu şekilde tahlil eder:

1- Şayet tasdik ile tekzip denk olursa buna "şek" denilir. Kısacası; şek hüküm verilemeyen, daha doğrusu iki yanın da mümkün olduğu durumdur. Bu durumda bir tercih sebebi yoktur; çağdaş felsefe literatüründe söz konusu kavramı bir bakıma agnostisizmle ifade etmemiz mümkündür. Agnostisizmin, Tanrı-âlem-insan münasebetinde teist ve ateistten farklı olarak yargıyı askıya alan, Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu ve diğer sıfatlar konusunda olumlu ya da olumsuz, lehte ya da aleyhte her hangi bir şey söyleyemeyeceklerini, hatta daha da ileri giderek, bu alanda hiçbir şey söylenemeyeceğini, en azından eldeki veriler aracılığıyla söylenemeyeceğini öne süren, kendilerinin bu hususta agnostik olduklarını belirten insanların savunduğu görüş olduğunu düşünecek olursak; agnostisizmin klasik İslam teolojisindeki tasdik ve tekzipin denk olması; yani iki taraf lehinde karar verememe anlamına gelen "şek"le anlamdaş olduğunu görürüz.

2- Tasdik ve tekzipin her ikisi de mümkün görülmekle birlikte nefis bir tarafa yani tasdik veya tekzipten birine meylediyorsa buna "zan" denir. Zan, doğru veya yanlış olabilen bir zihin durumunu yansıtır ve nefis/süje hem objektif hem de subjektif yetersizliğini kabul etmekle birlikte tasdik veya tekzipten birine yine de

¹³ Gazali, a.g.e., I, s. 158.

Aydın IŞIK

meyledebilir. Zan kavramını “agnostik-teizm” veya “agnostik-ateizm” kavramlarıyla ilişkilendirmemiz pekâlâ mümkündür. Bir insan bilgi açısından Tanrı'nın bilinemeyeceğini savunmakla birlikte, Tanrı'nın varlığına inandığını veya inanmadığını söyleyebilir. Dolayısıyla kişi bilgi konusunda agnostik; ama inanç noktasında, teist ya da ateist olabilir. O halde bir insan agnostik-teist olabileceği gibi, agnostik-ateist de olabilir. Buradaki agnostiklik, meselenin bilgi boyutunu, teistlik ve ateistlik ise inanç/eylem boyutunu oluşturur.

3- Hatırına aksi gelmemek ve gelse de kabul etmemek üzere insanın bir şeyi tasdiğe meyletmesi ve tasdik tarafının nefse galebe çalmasıdır; fakat kişi bu aşamada ilim açısından yetersiz olabilir. Halk tabakasının inancı böyle bir anlayışa örnek olarak verilebilir. Gazali söz konusu inancı “yakine karib itikat” olarak isimlendirir ve o aşamada süjenin hatırında/yâdında sadece tasdik edilen şeyin var olduğunu ve ondan başka bir şey bulunmadığını söyler. Gazali'ye göre işte böyle bir itikat içinde olan kişi ilmi derinliği olmadığı için hem yakine; hem de mezhep taassubuna yol alabilecek bir durumdadır.

4- Gazali, teologların tasdikteki son aşamanın yakın olduğunu iddia ettiklerini belirtir. Teologlara göre, artık kişi bu aşamada içinde şüphe barındırmayan veya şüphe edilmeyecek şekilde sağlam delilden hâsıl olan marifete ulaşmıştır. Kelamcılar şüphe ve şüphe imkânı bulunmayan bu inanca “yakîn” der. Gazali'nin, kelamcılarla yakınle ilgili düşüncelerini benimsediği açıktır; ona göre de yakın imanın bütünüdür; fakat ilginç olan şudur ki, o, söz konusu yakînin aynı zamanda tasdik edilen şeye “yakîn/karip” anlamına geldiğini de iddia eder.¹⁴ Burada Gazali'nin teologların yakın ve tasdik ilişkisi bağlamında temellendirmeye çalıştıkları aşamalara bir yenisini daha eklediği görülmektedir. Bu aşama ise sufilerin yakın anlayışıdır.

Gazali'ye göre, yakîn, Müslüman mistiklerde olduğu gibi, “ne zaman kişinin gönlü bir şeyi tasdiğe meyleder ve bu meyli diğer cepheleri atarak kalbinde kuvvetlenir ve kalbi tamamen kuşatırsa” işte o zaman gerçek yakîn adını almış olur. Bu bağlamda Gazali, mistiklerin “ahiret âlimlerinin nişanı yakınlerini kuvvetlendirmeğe gayret etmeleridir” sözünü, evvela şekki atıp, sonra kalbi kaplayıp kalbi iyice hâkimiyetine alan bir yakın elde etmek manasında kullandıklarını belirtir.¹⁵

Gazali, Eş'ari teolojisinin imkân metafiziğini mistisizmiyle birleştirerek İslam'daki tevhit ilkesine otantik bir yorum katar; bu anlayış ise kişinin haliyle ve samimiyetiyle her şeyi Allah'tan bilmesi düşüncesidir. Dolayısıyla da böyle bir düşünce Gazali'yi diğer vasıtaları önemsiz kılmaya ve her şeyi Allah'ın emrine

¹⁴ Gazali, İhyâ, I, s. 102-103.

¹⁵ Gazali, a.g.e., I, s. 103.

bağlamaya sevk eder; kısacası başka vasıtalar ona göre hükümsüzdür ve gerçekte bir değeri yoktur.¹⁶ Gazali, yakînin böyle bir inanca ulaşmış olan kişiyle beraber olduğuna ve hakiki tasdikinde söz konusu aşamada meydana çıktığına inanır. Bu durumda kişinin kalbinde artık şüphe veya şüphe imkânı yoktur; o tasdikine sadakatla artık imana ulaşmıştır. Fakat Gazali’nin yakîn kavramını tek bir anlamı kapsayacak şekilde kullanmadığına da dikkat edilmelidir. Çünkü Gazali, yakînin hem bütün müminlere ait bir özellik olduğunu savunmakta hem de diğer taraftan başka bir yakîne yol almaktadır. Ona göre, şayet kişi imanıyla vasıtalara kızmak, teşekkür etmek gibi halleri kendisinden kaldırır ve bu yetkinliği kalbinde kuvvetlendirirse birinci anlamdaki yakîni aşarak ikinci anlamdaki “yakîn”e ulaşır. Bu aşama yakînin en şerefli makamı, birinci yakînin semeresi, ruhu ve faydasıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi birinci anlamdaki yakîn, bütün müminlere has bir özellik iken, ikinci anlamdaki yakîn Gazali’ye göre sadece mukarrebeler has bir sıfattır.¹⁷

Gazali, Allah dostları veya mukarrebelerin ikinci anlamdaki yakîne ilmi batın, mücadele ve kalp murakabesiyle ulaştıklarını belirtir. Gazali’ye göre, mücadele, müşahedeye ulaştırır ve bu aşamada söz konusu ilmin inceliklerinden kalbe hikmet nurları¹⁸ dökülmeye başlar; kitaplar ve kitaplarda öğretilen ilimler bunu sağlayamaz. Ölçü ve tartıya sığmayan hikmet kapısı kalpte, mücadele, murakabe, zahiri ve batıni ilimleri ifa, temiz düşünce ve huzuru kalp ile tenhalarda Allah’ı zikretmek ve maddiyat ile alakayı kesip kişinin bütün varlığıyla Allah’a bağlanmasıyla açılır. Keşfin kaynağı ve ilhamın anahtarı budur. O, realiteyi önemsizleştiren fakat realiteyi reddetmeyen bir yaklaşımla temellendirmeye çalıştığı “hikmet” anlayışının mistik gerekliliklerini devamlı surette Tanrı inayetine bağlar; yani kişi her ne yaparsa yapsın neticede bu iş bir lütuf meselesidir. Ona göre, dünyevi ilimlerle meşgul olan öğrenciler ne kadar okurlarsa okusunlar okutulandan fazlasını konuşmağa muktedir olamazlar; fakat hal ilminde veya ilmi batında durum başkadır. Bu bağlamda Gazali’nin söz konusu bu ilimleri öğrenmekte ısrarlı olanları ve amelî artırıp kalbi murakabe edenleri, Allah’ın akıl sahiplerini hayrete düşürecek şekilde hikmetin incelikleriyle donatacağı düşüncesinde olduğu görülür.¹⁹ Kısacası ümit, inayet ve hal ilmiyle organize edilen bizim “mistik ümit teolojisi” olarak isimlendirebileceğimiz bu yaklaşımla Gazali tasdik kavramını doğrudan “takdis” kavramıyla ilişkilendirmekte hatta temellendirmeye çalışmaktadır.

¹⁶ Bkz. Michael E. Marmura, “Ghazali and Ash’arism Revisited”, *Arabic Sciences and Philosophy*, Vol. 12, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s. 106-109.

¹⁷ Gazali, *İhyâ*, I, s. 104-105.

¹⁸ Gazali’nin eserlerinde “nur” kavramının kullanımı için Bkz. Hava Lazarus-Yafeh, *Studies in Ghazali*, The Magnes Press, Jerusalem, 1975, s. 264-324.

¹⁹ Gazali, *İhyâ*, I, s. 99-100.

1. 5. Takdis-Tasdik İlişkisi

Gazali'ye göre, imanı açılımlayan "tasdik" kavramı, "takdis" terimiyle yakın bir ilişki ve anlama sahiptir. Zira iman maarifinde birinci kademe takdis, yani Allah'ı noksan sıfatlardan tenzihtir. Kişi "önce böyle mukaddes bir Zat tanıdıktan sonradır ki, mukaddes olanın, ancak tek olduğuna inanır ve artık O'ndan başka kimsenin mukaddes olamayacağını bilir."²⁰ Gazali tasdik ve takdis arasındaki bağlantıyı daha netleştirmek için takdisin ve tasdikin ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü sabır ve şükür terimlerini tahlil eder. Çünkü kulun sabrı ve şükürü, Allah'ı "takdis" in ve aynı zamanda da gerçek anlamda "tasdik" in şartıdır.

Gazali'ye göre, iman biri sabır, diğeri şükür olan iki yarımdan meydana gelen bir bütündür. Gazali, bu düşüncesini desteklemek için, "Nitekim bunu teyit eden eserler varit olmuş ve buna şahadet eden haberler (ayet ve hadisleri kastetmektedir) verilmiştir."²¹ der. Gazali, söz konusu nakilleri İslam tasavvufunun Allah'ın sıfatlarıyla sıfatlanmak anlayışıyla birleştirerek sabır ve şükürün aynı zamanda Allah'ın sıfatlarından (Sabûr ve Şekûr) olduğunu ve sabır ile şükürün hakikatine cehaletin, iman'ın kendilerinden meydana geldiği iki cüz'e cehalet ve Allah'ın sıfatlarından iki vasfa gaflet olduğunu iddia eder. Ona göre, kişiyi Allah'a yaklaşılacak yola girmek, ancak iman ile mümkündür; iman'ın ne ile gerçekleştiğini iman'ın neden ibaret olduğunu bilmeyen kimsenin de iman yoluna girmesi düşünülemez. İşte bu bağlamda sabır ve şükürü öğrenmek istemeyenler, iman'ın ne ile gerçekleştiğini ve neden ibaret olduğunu bilmeyenlerdir.²²

"Sabır dinin makamlarından bir makam ve salıkların uğrak yerlerinden bir konaktır. Dini makamların hepsi üç şeyden meydana gelir: Marifet, hal ve ameldir. Marifet asıdır. Marifet halleri, haller de amelleri doğurur. Yani marifet ve bilgi bir ağaç, haller ağaçların dalları, ameller ise onun meyveleridir. Bu anlattığımız Allah'a yönelenlerin değişmeyen menzilleridir. Her Ahiret yolcusu, bu konak yerlerinden geçer. İman lafzı, bazen yalnız marifete, bazen de bunların üçüne birden isim olarak verilir. Sabır da aynen böyledir. O da bu üç şeyle tamam olur. Önce bilgi, sonra hal gelir. Gerçekte sabır bundan ibarettir. Amel ise bilgi ve halin neticesidir."²³

Görüldüğü üzere Gazali sabır ve tasdik arasında doğrudan bir ilişki olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, iman, dinin esaslarını tasdik ve inanmağa dendiği gibi bazen bu tasdikten meydana gelen salih amellere, bazen de tasdik ve amellerin hepsine birden denir. Sabırdan maksat yakınle uyuşacak şekilde amel, heva-i nefsin arzularını ve tembelliği kahretmekle dinin isteklerini yerine

²⁰ Gazali, İhyâ, IV, s. 102.

²¹ Gazali, İhyâ, IV, s. 76.

²² Gazali, İhyâ, IV, s. 76.

²³ Gazali, İhyâ, IV, s. 78.

getirmektir. İnsanoğlunun zararlı olan şeylerden kaçınması nispetinde sabır hali, faydalı olan şeyleri yapması nispetinde de şükür hali vardır. İmanın sabır ve şükürden oluşan bir bütün kabul edilmesinin sebebi de işte budur.²⁴

2. TAsDİKİN UNSURLARI VE UZANIMLARI

2. 1. Tasdikın Objesi ve Allah Akılla Bilinebilir mi?

Feysal'da çok ilginç bir başlık var: "Tekfirde Asıl Olan Bilgi mi, İman mı?" Aslında Gazali, iman'ın zıttı olarak genelde küfür kavramını kullanmayı tercih eder; fakat burada görüldüğü üzere bilgi ve iman kavramları zıt kavramlar gibi karşı karşıya getirilmekte, bir bakıma imanda bilginin yeri ve salt bilgiye dayanan bir iman'ın mümkün olup olmadığı sorgulanmaktadır. O, tekfir/tasdikte bazen esas olarak bilgiye dayanılması gerektiği zannında olan kişilerin bulunduğunu söylemekte; onların Allah'ı bilmeyenin (cahil) kâfir, Allah hakkında bilgisi (arif) olanın da mümin olduğunu iddia ettiklerini aktarır. Gazali'ye göre, böyle bir düşünce örgüsü içerisinde akıl esas alınmakta peygamberin Allah'tan getirdiği şeyler geri plana itilmektedir. Fakat Gazali, vahiyssel önermeler (İlahi Kitabın ayetlerine) ve peygamberin söylediği şeylere dayanılmaksızın Allah hakkında bilgiye ulaşamayacağı kanaatindedir. O, vahye dayanılmaksızın küfür ve iman'ın ne olduğuna karar veremeyeceğimizi ve bir kişiyi tekfir etmek için hüküm vermede aklın yeterli olmadığı düşüncesindedir ve dolayısıyla da peygamber gelmeden önce bu konuda herhangi bir hükmün verilmesine imkân yoktur.²⁵

Görüldüğü üzere Gazali, Allah'ı bilmeyi peygamberin getirdiği şeriatın mantıklı bir neticesi olarak değerlendirmekte; vahye dayalı önermeleri "tasdik" etmeksizin kişinin Allah'ı bilemeyeceğine inanmaktadır. Çünkü ona göre, kişi peygambere dayanmaz ve tasdik etmezse neyin küfür ve neyin iman olduğuna bir ölçü ve ayırıcı bir sınır koyamaz/koyamayacaktır.

Gazali, her fırsatta iman/küfrün bilgiye dayalı ve karışık felsefi kanıtlamalara başvuru olarak temellendirilmesine karşı çıkar. Bununla birlikte onun teolojik ve felsefi delillerle Allah'ın varlığını ispata çalışın kanıtların yararını inkâr etmediği de görülür; fakat gerçekte Gazali bu türden kanıtlamaların neticede iman'ın temelini oluşturmadığı kanaatinde olup kişileri imana/küfre sevk eden gerçek amilin Allah'ın inayeti olduğuna inanır. "Birçok kaba ve cahil Arap'ın Müslüman olduğuna hükmedildiği bilinmektedir. Bunlar eskiden puta tapmakta ve delilin ne demek olduğunu bilmemekte idiler. Delilin mahiyetini öğrenmek isteselerdi bile anlayamazlardı. Her kim; iman'ın, tertibe dayanan taksimlerle, mücerret delillerle ve kelimelerle elde edileceğini sanıyorsa çok acayip bir şey uydurmuş olur. Aslında iman; Cenab-ı Hakk'ın bir lütfu ve hediyesi olmak üzere kulunun kalbine atması olduğu bir

²⁴ Gazali, *İhyâ*, IV, s. 83.

²⁵ Gazali, *Feysal*, s. 98.

Aydın IŞIK

nurdur. Bu nur bazen deruni bir delil ile içe doğar ve bu anlatılamaz... Bunlar ve bunlara benzeyen sayısız hadiseler gösterir ki onlar kelimelerle ve delillerini öğrenmekle meşgul olmamışlardır... Müslüman olmak için Hz. Peygamberin veya ashabın huzuruna gelen kimseye: 'Âlemin hadis oluşunun delili, âlemin arzılardan hali olmamasıdır. Hadis olan şeyler (arazlar)den hali olmayan şey hadistir; Allah Teala Zatı üzerine zaid olan bir ilimle âlim, kudretle kadirdir. Bu sıfatlar ne zatının aynı ne de gayrındırlar' vs. gibi kelamcılarının adetlerinden olan şeylerin söylendiği ne olurdu bir kerecik olsun nakledilseydi!"²⁶

Yukarıda da bahsedildiği üzere Gazali teoloji ve felsefi kurgulamalarının neticesinde imanla sonuçlanan durumların olduğunu inkâr etmez; fakat imanın bundan daha fazla bir şey olduğunu kabul eder ve salt akla dayalı imanın/rasyonel imanın zayıf bir iman olduğunu veya tam/kâmil bir iman olmadığını belirtir. "Aynı şekilde bazı kimseler için kelamcılarının delillerinin iman vesilesi olabileceğini de reddetmem; fakat her şey bundan ibaret değildir."²⁷ "Kelami delil ile hâsıl olan iman ise ciddi surette zayıftır. Herhangi bir şüphe ile yok olmaya mahkûmdur. İmanları en sağlam olan kimseler, çocukluktan itibaren tevatür derecesine varan haberleri işiten veya buluştan sonra ifadesi güç halleri müşahede ettikten sonra husule gelen halk tabakalarının imanıdır. Böyle bir imanın pekişmesi ise ibadet ve zikre devam ile olur."²⁸

Gazali'nin teosofik/sufi kabullerini Şafi geleneğiyle birleştirerek yoğurması ve onun "amel imandan bir cüzdür" anlayışını "imanın pekişmesi için zikir/takdis" in gerekliliği anlayışına dönüştürmesi beklenebilir bir yaklaşımdır. Fakat burada Gazali'nin daha çok sufi yaklaşımının kabullerine vurgu yaptığı; imanı "tasdik" kavramının kökünden olan "sadaka" ile ilişkilendirerek dünyaya meyledenin imanının sağlam olmadığını kararında olduğu görülmektedir. "Böylece dünyaya yönelen, ölesiye dünya için gayret gösteren kelamcılarının, marifetin hakikatini idrak edemeyeceği anlaşılmalıdır. İdrak etselerdi kati surette dünyadan el çekmeleri icap ederdi."²⁹

Gazali, birçok filozof ve teologun/kelamcının Allah'ın akılla bilinebileceğini iddia etmelerine rağmen gerçekte Tanrı'nın varlığının akılla değil nakille; yani vahiyssel önermelerden hareketle bilinebileceğine inanmaktadır. Gazali, söz konusu iddiayı ve inancı temellendirmek için kendi sistematikliğinde şöyle bir analitik yol izler: "Aklın, Allah'a itaati borç kılması ya bir fayda içindir veya boş yeredir. Aklın boş yere itaati gerekli kılması doğru olmaz. Çünkü akıl, boş yere

²⁶ Gazali, Feysal, s. 93.

²⁷ Gazali, a.g.e., s. 93.

²⁸ Gazali, a.g.e., s. 94.

²⁹ Gazali, a.g.e., 95.

emretmez. Eğer bir fayda için gerekli kılıyorsa bu fayda ya mabut olan Allah'a veya kula râci olur. Allah'a ait olamaz. Çünkü Allah illet, amaç/garaz ve faydadan münezzehtir. Hatta küfür, iman, taat, isyan Allah nazarında müsavi olan şeylerdir. (Yani Allah için bir kâr ve zarar düşünülemez). Kul'a râci bir faydası bakımından da muhaldir. Zira fayda ya dünyada ya da ahirette olur. Dünyada olamaz; çünkü itaatin peşin bir gayesi yoktur. Belki nefesine galebe çalması bakımından bir sürü eziyet çekmesi vardır. Gelecekte de bir gaye taşımaz. Çünkü gelecekte itaate mükâfat, isyana ceza olduğunu akıl nereden bilebilir? Hâlbuki akıl için isyan ile taatin ikisi birdir. Çünkü hiçbir şeye ayrı meyli olmadığı gibi hiçbiri hakkında da ihtisası yoktur. Bütün bunları bildiren şeriattır. O halde Allah'ı bilmek aklen değil şer'an vaciptir."³⁰

Görüldüğü üzere Gazali, mantık ilmini kullanarak açık-seçik bir analitik yöntem uygulamakta metafizik hakkında salt akla dayanan bir teolojiye veya felsefi yaklaşıma karşı çıkmaktadır. Ona göre, sırf/saf akla dayanarak Tanrı'nın varlığını ispatlama çabaları elbette olabilir/olacaktır; fakat bu çabalar aklın kendi yapısı ve sınırları bakımından başarıya ulaşamayacaktır. O halde aklın yapısı ve sınırlarıyla Gazali neyi kastetmektedir? Kısacası imanda aklın rolü nedir? Bu gibi soruların Gazali merkezli irdelenmesi gerekmektedir.

Gazali, aklın imandaki rolüyle ilgili düşüncelerini peygamberlik ve vahyin insanlar için bir ihtiyaç olup olmadığı inancıyla ilişkilendirerek ortaya koymaya çalışır. Gazali'nin söz konusu yaklaşımı kendi sistemi içerisinde tutarlılık arz etmektedir; çünkü o, imanı peygamberi ve onun Tanrı'dan getirdiği şeyleri tasdik etmek şeklinde tanımlamakta ve Tanrı'nın salt akla dayanarak bilinmeyeceğini iddia etmektedir. O, bu iddiasını desteklemek için sınırlı olanın sınırsız ihata edemeyeceği fikrini ileri sürer.³¹ Kısacası Gazali, aklın sınırlarını peygamberi ve onun getirdiği şeyleri tasdik etmeye kadar getirmekte; oradan hareketle vahiysel önermelere dayanarak Tanrı hakkında bir bilgiye ulaşabileceğimize inanmaktadır. Dolayısıyla da Gazali'nin rasyonel teolojiyi reddederek imanı peygamberlik veya vahiyle ilişkilendirmesi, kendi içerisinde tutarlı bir yaklaşım gibi gözükmektedir (doğru veya yanlış olması ayrı bir mesele).

Gazali, aklın sınırlarını çizerken ve peygamberliği bir ihtiyaç olarak kabul ederken akıl ile nakil³² arasında bir uyumdan da bahsetmektedir. "Vahiy, ölümden sonraki tehlikeleri açıklıyor; akıl da ileride olacak olan bu şeylerin mümkün

³⁰ Gazali, İhya, I, s. 153-154.

³¹ Gazali, Fedaihu'l-batıniyye(Batiniliğin İçyüzü), Çev. Avni İlhan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 53.

³² Gazali'nin akıl ile nakil arasında kurmaya çalıştığı ilişkileri değerlendirmek için Bkz. Sabri Yılmaz, Kadı Abdulcebbar ve Gazali'de Te'vil Problemi, Basılmamış Doktora Tazii, İzmir, 2004, s. 55-61.

Aydın IŞIK

olduğunu anlar ve onlardan kaçınmayı teşvik eder.”³³Gazali, peygamberliğin imkânı hususunda sanki İbn Sina'nın nübüvvetle ilgili görüşlerini Eş'ari teolojisinin ilkeleriyle birleştirmiş gibidir.³⁴ “Peygamberlerin gönderilmesi muhal değildir, çünkü akıl, kendi başına insana yararlı ilaçları bulamadığı gibi, ahirette de insanı kurtaracak çareleri bulamaz. İnsanların peygamberlere ihtiyacı, doktorlara olan ihtiyaç gibidir. Şu kadar ki tıbbın doğruluğu tecrübe ile peygamberin doğruluğu da mucize ile bilinir”³⁵ “İşte bu noktada mütekellimin konuşması biter ve aklın tasarrufu sona erer. Akıl, peygamberin doğruluğunu kabul ettikten sonra, kendisini kenara çeker ve Allah ve ahiret günü ile ilgili olarak tek başına idrak edemeyeceği ve aynı zamanda imkânsız olduğuna da hükmetmeyeceği şeyleri, peygamberden kabul yoluyla aldığı itiraf eder. Çünkü akıl taatin ahiretteki mutluluğun sebebi oluşunu ve isyanların da mutsuzluğun sebebi oluşunu tek başına idrak edemez. Fakat bunun imkânsız olduğuna da hükmedemez. Böylece mucizenin doğruluğuna delalet ettiği kişinin doğruluğunun zorunluluğuna hükmeder. Ve ondan haber verildiğinde, akıl onu, bu şekilde tasdik eder.”³⁶

Görüldüğü üzere Gazali'ye göre, peygamber aklın kendi başına bilemeyeceği şeyi bildirmek için gelir ve akıl o şey kendisine bildirildiğinde bunu tek başına anlar. “Fakat akıl, hangi eylemin ve hangi inancın yararlı/zararlı olduğunu bilemez. Yine akıl, ilaçların özelliklerini tek başına kavrayamadığı gibi neyin şekavet verici ve neyin mutluluk verici olduğunu da ayıramaz.”³⁷ Dolayısıyla da bu noktada Gazali, kişinin akılla tasdikinin ancak peygamberi ve peygamberin getirmiş olduğu vahiysele önermelere kadar olabileceğine inanır.

Gazali, birçok eserinde peygamberleri kalp hastalıklarının doktorları olarak tasvir eder.³⁸ Elbette ortada bir hastalık varsa doktora ihtiyaç duyulacaktır; ona göre ortada bir hastalık vardır ve bu hastalığı tedavi edebilecek doktor akıl değil vahiydir: “Aklın işlevi ve yararı bize nübüvvet gerçeğini tanıtmak ve nübüvvet gözü ile kavrananı kavramaktan aciz olduğumuzu kabul ederek, nübüvveti tasdik etmek ve bizi elimizden tutarak, körleri rehberlere ve ne yapacağını bilemeyen hastaları müşfik doktorlara teslim eder gibi, nübüvveti teslim etmektir. Aklın etki alanı ve

³³ Gazali, İhya, s. 154.

³⁴ Bkz. Frank Griffel, “El-Gazali's Concept of Prophecy: The Introduction of Avicennan Psychology into As'arite Theology”, Arabic Sciences and Philosophy, Cambridge University Press, Vol. 14, Cambridge, 2004, s. 101-144.

³⁵ Gazali, İhya, I, s. 154.

³⁶ Gazali, el-Mustasfa min ilmi'l-usul I, Daru'l Sadır, Bulak-Mısır, h. 1322, s. 6.

³⁷Gazali, el-İktisad fi'l-itikad, Ankara Üniversitesi İ.F. Yayınları, thk. İ.A. Çubukçu-H. Atay, Ankara, 1962, s. 197

³⁸ Gazali'nin peygamberlik ve nübüvvetle ilgili düşünceleri için Bkz. Aydın Işık, Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize, Elis Yay., Ankara, 2006, 112-117.; Fazlur Rahman, Prophecy in Islam, George Allen & Unwing Ltd., London, 1958, s. 94-99.

varıp duracağı son nokta burasıdır. Bunun ötesinde, (kişinin) tabibin kendisine vereceği şeyi anlamaya çalışmaktan başka yapacağı bir şey yoktur.”³⁹

Gazali'ye göre akıl, peygamberi ve onun getirdiği şeyi tasdik etme melekesine sahiptir; fakat sonrası için aklın değeri ve önemi nedir? Gazali için aklın tasdikten sonrasıyla ilgili olarak hiçbir yararı/değeri yoktur ve artık aklın bir kenara atılması gerekmektedir: “Aklın yararı olarak, seni peygamberi tasdik etmeye götürmesi ve sözlerinin anlamlarını anlamayı sağlaması senin için kâfidir. Bu işlevini gerçekleştirdikten sonra akıllı bir kenara bırak ve ittibaya sarıl. Çünkü kurtuluş ancak onunla olur.”⁴⁰

Gazali'nin sistemi içerisinde akıl ile iman arasında kurduğu bağıntı kurgulamasında onun rasyonalist mi yoksa fideist mi olduğuna karar vermek gerçekten zor ve çetrefilli bir durumdur. Gazali tarafından nübüvveti tasdik etmenin aleti ve aracı olarak kabul edilen akıl, her zaman yüceltilmiş; yine akıl, “marifettullah”ın vasıtası ve peygamberlerin tasdikinin sebebi olduğu için bizzat Allah tarafından övüldüğü için övülmüştür. “Peygamberin getirdiği şeriat övülüyorsa”, diyor Gazali, “O’nu tasdik eden akıl da övülmelidir”.⁴¹ Gazali'nin dinle ilişkisi bağlamında kendisinden söz ettiği akıl yukarıda da ifade edildiği üzere nakil ve haberin muhtevasını anlamaya çalışan ve kendisini sadece onunla sınırlandıran akıldır. Bu akıl, kendisini bağlı bulunduğu dini inançlar sistemiyle sınırlandıran ve malzemesini bütünüyle haber ve naklin ya da sema'ın oluşturduğu akıldır. İşte Gazali'nin bu noktaya kadar aklın tasdikine dayanan rasyonalist bir iman anlayışını savunduğunu söyleyebiliriz. Fakat Gazali'ye göre asıl alınması gereken yol bundan sonra başlamakta ve buradan sonrası için de aklın yapacağı hiçbir şey bulunmamaktadır. Kısacası Gazali, akıllı bir vasıta olarak kullanmakta aklın kemalini imanın kemaline bağlamakta; fakat gerçek manada tasdik/imanın ilhama dayalı kalbi arınma ile gerçekleştiğine inanmaktadır. “Akılla Allah'ı bilmen mümkün değildir ve O’nu bu yolla temellendirmek de güvenli bir yol değildir ve Allah'ı bilmenin esas yolu ilhama dayalı Allah'ın kalbe yansıttığı nurla olur.”⁴²

Gazali, tasdiki veya imanî iki şekilde düşünmektedir; birincisi görünürde iman, diğeri ise gerçek imandır. Onun ilk yaklaşımında ılımlı rasyonalist bir yaklaşımı benimsediği açıktır; fakat hakiki iman açısından Gazali'nin fideist olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür: “İmanın mutlaklığı beşer tarafından bilinemez; bu

³⁹ Gazali, el-Munkiz mine'd-dalal, Mecmuatu Resail içinde 7, Darü'l Kütübi'l 'Ilmiyye, Beyrut, 1988, s. 67-68.

⁴⁰ Gazali, İhyâ, I, s. 37

⁴¹ Gazali, İhyâ, I, 20.

⁴² Gazali, İlcamu'l-avam ani 'ilmi'l-kelam, Mecmuatu Resail içinde 4, Daru'l Kütübi'l-'Ilmiyye, Beyrut, 1994, s. 63-64.

Aydın IŞIK

yüzden onun iman ile senin de imansız gitme ihtimalini hatırlamak suretiyle kibirden uzaklaşmalısın.”⁴³

Gazali'nin bir yandan akla önem vermesi bir yandan da akla verilen aşırı değeri eleştirmesi, onun tasdikle ilgili bu ikircikli yaklaşımından kaynaklanır: “Görüşünle, aklınla, delil ve burhanınla ve 'nesnelere oldukları şekilde bilmek için onlar hakkında araştırma yapıyorum; ilmi tefekkür yapmakta nasıl zarar olur' şeklindeki zannınla inadı çoğaltma”⁴⁴ ifadelerini bu perspektiften değerlendirmeliyiz.

Daha önce de bahsedildiği üzere Gazali, aklın önemini belirli bir yere kadar kabul etmekle birlikte salt akla dayalı bir teoloji ona göre mümkün değildir. Ona göre akıl, âlemin hadis olduğunu ileri sürebileceği gibi âlemin kadim olduğunu da aynı şekilde ve hiçbir çelişkiye düşmeden ileri sürebilir. Bilgi değeri bakımından ilahiyat, Gazali'ye göre, filozofların iddialarına karşıt olarak en yüce ilim değil, tersine en aşağı ilimdir, daha doğrusu bir ilim bile değildir. Kısacası, Gazali'ye göre, felsefi ilahiyat bir ilim olarak mümkün değildir. Bunun da temel nedeni, felsefi aklın ilahiyat ile ilgili konularda yetersiz, dolayısıyla yetkisiz olmasıdır. Çünkü akıl, bu konularda ve bu alanda birbirinden farklı, hatta birbirine aykırı birden fazla modeli tasdik edebilmektedir: “Âlemin ebedi olarak baki kalabileceğini, akıl bakımından imkânsız görmüyor, bilakis oluşunu da fani oluşunu da imkân dâhilinde görüyoruz. Şu halde, mümkünün iki kısmından vaki olanı, ancak şeriat yoluyla bilinir ve akla dayalı düşünme (nazar), bu konuda kesin bilgi ile irtibata geçemez.”⁴⁵

“Bu nedenle, bu durumların ilkelerini peygamberlerden alalım ve onlar da bunları doğrulasın. Çünkü akıl bunları imkânsız görmemektedir. Böylece nitelik, nicelik ve mahiyet araştırması da bırakılmış olur. Çünkü bu beşeri kavrayış güçlerini aşmaktadır. Bundan dolayıdır ki, şeriat sahibi 'Allah'ın yaratıkları hakkında düşünün, ama Allah'ın zatı hakkında düşünmeyin' demiştir.”⁴⁶

2. 2. Tasdikın Süjesi (Kim Tasdik Eder?)

Gazali tarafından başka ontolojik varlıklar kabul edilmekle birlikte tasdikın süjesi insandır. Çünkü Gazali, diğer ontolojik varlıkları vahiyssel önermelere dayanarak ve vahiyssel önermelerin bahsettiği şekliyle kabul eder; fakat onlar hakkında konuşmaz.⁴⁷ Dolayısıyla onun imandaki tasdikın muhatabı olarak ele aldığı yegâne varlığın insan olduğunu söyleyebiliriz. Gazali'ye göre insan yaratılmış bir varlıktır. İnsan sadece yaratılmış bir varlık değil aynı zamanda bir kişi veya

⁴³ Gazali, İhyâ, III, s. 452.

⁴⁴ Gazali, İhyâ, I, s. 37.

⁴⁵ Gazali, Tehafütü'l-felasife, Çev. Bekir Karlığa, Çağın Yayınları, İstanbul, 1981, s. 48.

⁴⁶ Gazali, Tehafüt, s. 72-73.

⁴⁷ Gazali, Kanun't-te'vil, (Mecmuatu Resail içinde 7 Cilt), Daru'l Kütübi'l 'Ilmiyye, Beyrut, 1988, s. 130-132.

kişiliktir. O, yaratılmış bir şahıstır. Burada insanın kişiliğiyle kastedilen, onun istediğini seçebilmesi ve özgür bir varlık olmasıdır. Allah ile insan arasında, Allah'ın insanı yaratmasından dolayı ontolojik bir ilişki ve bağıntı vardır. Bu ilişkiye yaratan ve yaratılan arasındaki ilişki de denilebilir. Gazali, insanı yaratılmış bir şahsiyet olarak kabul ederken, karşımıza insan nasıl olurda hem yaratılmış hem de kişiliğe sahip bir varlık olabilmektedir? sorusu çıkar. Yaratılmış olmak mutlak manada Allah'dan bağımsız olmamak anlamına gelir. Oysa şahsiyet ve kişilik otonomluğu gerektirir. İşte insan ve Allah arasındaki ontolojik ilişkinin gizemi de tam bu noktada başlar.

Gazali, insanı soyut bir yapı değil, Allah'la ve diğer varlıklarla ilişkiselliği bağlamında tanımlamaya ve açıklamaya çalışır. Ona göre, Tanrı'yla ilişki içerisinde olmayan insan, gerçek manada insan değildir. Gazali'nin insan ile Allah arasında kurduğu ilişkinin mahiyetini tam anlamıyla anlayabilmek için insana Allah'ın ruhundan üflediğinin yani bir bakıma insanın O'nu temsil eden bir varlık olduğunun da unutulmaması gerekir. İnsan "Tanrı'yı temsil ettiği" için diğer varlıklardan farklı bir statüye sahiptir. Gazali, imanın/tasdikin süjesi durumunda olan insanın ne olduğu ile ilgili yaklaşımlarını vahiyssel önermelere ve peygambere dayandırır. Ona göre, insanın ne olduğu sorusu bizzat insanın kendisinden hareketle cevaplanılamayacak bir sorudur, bu yüzden insanın nasıl bir varlık olduğunu, ona Tanrı bildirir. Bu bağlamda Gazali, insanın Tanrı tarafından yaratıldığını ve ona Ruhundan üflediğini söyler. Âdem cennetten kovulmuş ve Tanrı'dan uzaklaşmış bir varlıktır. Ayrıca insanın düşmanları vardır. Bu düşmanlar başka ontolojik varlıklar olduğu gibi bizzat insanın kendisi de olabilmektedir. Bu yüzden gerçek kurtuluş, Tanrı'yla ilişkiyi koparmamaktadır. Bu yüzden kurtuluşu arzulayan bir varlık olan insan, Tanrı'yı unutmamalıdır.⁴⁸

Gazali, insanın sadece Tanrı'yla ilişkiselliği ve bağıntısından bahsetmemektedir; o insanı diğer insanlar, tabiat ve her şeyden önemlisi kendi kendisiyle ilişkisi içerisinde resmetmektedir. İnsan çevresine ve dış dünyaya açık bir varlıktır.⁴⁹ O, diğer varlıklar ve özellikle de hayvanlar gibi mevcutla yetinen bir varlık değildir. İnsan, geleceğini ve kurtuluşunu tahmin etmeye çalışan içeriden ve dışarıdan elde ettikleriyle geleceğini belirleyen varlıktır. Kısacası Gazali'ye göre, insan sorumlu bir varlık olup⁵⁰; onu bir makineye benzetmek veya davranışlarını doğal adaptasyonla/uyumla açıklamak yanlıştır. Çünkü insan düşünen, hatırlayan ve geleceğini tahmin etmeye çalışan bir kişilik olarak, istemediği takdirde adaptasyona

⁴⁸ Gazali, Hülâsa et-tasanife fi et-tasavvuf, (Mecmuatu Resail içinde 2. Cilt), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, s. 102-106.

⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. Muhammad Abul Quasem, The Ethics of Al-Ghazali, s. 44 -79.

⁵⁰ Gazali, el-Ecvibetü'l-gazaliyye fi'l-mesaili'l-uhreviyye, (Mecmuatu Resail içinde 4. Cilt), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, s. 117-128.

cevap vermeyen ve kendisini düşünebilen yegâne varlıktır. Kısacası Gazali'den hareketle insanı "olmak" veya "olan" kavramalarıyla açıklamak yanlış olmasa gerektir. İnsan olunur ve insan olmak fiziko-biyolojik bir şey olmaktan daha fazla bir şeydir. İnsan olmak bir dünyaya sahip olmak demektir, bu dünya nesnel bir dünyadan fazlasını içerir. Bizler objelerin karşısındaki süljeleriz. Objeleri bilme, sadece dışımızdaki dünyayı algılamayla ve sinir hücrelerimizin hareketleriyle olmamaktadır. Bilme, aynı zamanda yargıda bulunma demektir. Bu ise insan olmak, yani "olma riskini/olma cesaretini" kabul etmek demektir. Her yargı, elbette bir objeye referansı gerektirir, yargı aynı zamanda varlığın objeleştirilmesi de demektir. Bu yüzden Gazali'ye göre, insan yargıda bulunan ve varlığı objeleştiren özgür ruhsal bir varlıktır. İnsan "olmaya" çalışan ve "olma" süreci içerisinde Tanrı'ya doğru yol alan varlıktır. Fakat Gazali bir mistik olmasına rağmen insanın bu olma sürecine bir sınır koymakta, insanın Allah'ın ahlakıyla ahlaklanırken benzeyebileceği ölçüde Yaratıcıya benzemesi gerektiğini belirtirken Sınırlı peygambere kadar getirmekte ve orada durmaktadır.⁵¹

2. 3. Tasdikın Mahalli ve Nasıllığı (Neyle ve Nasıl Tasdik Eder?)

Gazali'ye göre, tasdikın mahalli kalptir ve kalbi, kalbin hakikat ve vasıflarını bilmek, dinin aslı ve salıklar yolunun esasını teşkil eder. Gazali, kalple yürek denilen et parçasını kastetmemektedir: "Benim mevzuum olan kalp, hasselerin (beş duyu) onu anlayamayacağı Allah Teala'nın sırlarından bir sır ve ilahi bir letafettir. Bazen buna ruh-i insani, bazen 'nefs-i mutmainne' denir. Vahiy bunu kalp diye ifade eder. Çünkü hissin idrak edemediği bu şey sırrın ilk taşıyıcısıdır. Onun vasıtasıyla beden o latifeye binit ve alet olur. O sırrın perdesini kaldırmak mükşefe ilmine aittir. Fakat mükşefe ilmi bu hususta bahil/sıkı davranmış ve onun sırrının açıklanmasına müsaade edilmemiştir. Bu mevzuda en son söylenebilecek şey: O, şu görülen varlıklardan yüce, kıymetli bir cevher ve bir emr-i ilahidir demekten ibarettir."⁵²

Gazali, görüldüğü üzere kalp teriminin tasavvufi kullanımını tercih etmektedir; kısacası onun açıklama sadedinde bulunduğu kalp, "Allah'ın emanetini yüklenen, Allah'ı tanımakla ziynetlenen, fıtraten kendisinde ilim toplanmış olan ve 'bela' sözüyle Allah'ın birliğini 'tasdik' eden insanî ruhtur".⁵³ Gazali, insan tabiatının kötülüğe eğilimli olduğunu; bu yüzden kalbin iman nuruyla Allah'a yaklaşabileceği gibi heva ve hevesin peşine düşen kalbin de şeytanlaşabileceğini söyler: "Eğer dinin etkisi olmazsa, insan kalbini heva ve hevesten korumak mümkün değildir; şeytanlar onun kalbine girer. Bu durumda Allah onların nefislerini muhafaza etmeyip, onları

⁵¹ Mehmet Aydın, "Gazali'nin 'Kurb' Nazariyesinde Allah'ın Sıfatlarının Anlam ve Önemi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXII, Ankara, 1978, s. 307-314.

⁵² Gazali, İhyâ, I, s. 78.

⁵³ Gazali, Mearicu'l kuds, Matbaatu'l-istikameti bi'l-Kahire, Mısır, trs, s. 12.

şeytanın vesveseleriyle baş başa bırakır. Böylece şeytan onları daima şerre, kötülüğe çağırır, kötü işlerle onları aldatır; *mayalarındaki* bozuk şeylere, şehvete, isyana, Allah'ın buyruklarına karşı çıkmaya davet eder. Bunların neticesinde (de) nefis adeta şeytanlaşır."⁵⁴

Gazali, tasdik mahalli olan kalbi bir savaş arenasına benzetir. İyilik ve kötülüğü sembolize eden yetiler bu arenada durmadan bir mücadele içindedir: "Şeytan ve meleğin askerleri arasındaki kovuşturma, kalbin harp meydanında devam eder. Ta ki biri galebe çalar ve açılan kapıdan içeri girer, orada oturur, mesken tutar ve diğerinin orada dolaşması artık bir anlam ifade etmez (ihtilas/şeytan olmanın hakkını verememek). Nice kalpler var ki, onları şeytan orduları feth etmiş; onlara malik olmuş ve kalbi ahireti arkaya atıp dünyalığı tercih eden vesveselerle doldurmuştur. Bunların kalbi ele geçirmesinin ilk yolu şehvet ve hevaya uymaktır. Bundan sonra kalp, ancak şeytani kuvvetlerden tahliye ile feth edilebilir. Söz konusu şeytani kuvvetler de heva ve şehvettir. Bunlar kalpten boşaltıldıktan sonra kalp ancak Allah'ı zikretmekle tamir edilebilir. Çünkü melekler buralarda bulunur."⁵⁵

Yukarıda da bahsedildiği üzere Gazali, Allah'ı hatırlama veya zikir teorisiyle kalbi arınmayı temellendirmekte; gerçek iman ve melekler âleminde kulun kalbine ilhamın bu aşamada akmaya başladığını iddia etmektedir. Ona göre kalp, Allah'ı hatırlama/zikir ile meşgul olduğu zaman şeytan ondan uzaklaşır. Şeytanın kalbe etkisi azalınca onun yerini hemen melekler alır ve melekler kalpte ilhama başlar: "Kalpten şeytanın vesvesesini atmak ancak o vesveseyi veren şeyden başkasını kalbe koymakla mümkündür: Allah'ı zikirden başka kalbe ne korsan şeytanın vesvesesine yardımcı olursun. Kalbi şeytanın vesvesesinden koruyan, ancak Allah'ı anmaktır. Allah'ı anmada şeytanın nasibi yoktur. Bir şey ancak zıddıyla tedavi edilir. Şeytan vesvesesinin zıddı da Allah'ı anmak ve O'ndan yardım dilemektir... Buna ancak kendilerine zikrullah galebe çalan muttakiler yol bulur. Şeytan, bunların etrafında ancak çapulcu bir hırsız gibi dolaşır."⁵⁶

Gazali'nin bedeninin bütün uzuvlarını idare eden ve aynı zamanda uzuvların yardımını gören bir ruh olarak kabul ettiği kalbi çoğu zaman bir aynaya benzettiği görülür. Gerçi bu anlayış mistisizmin yoğun bir şekilde başvurduğu bir benzetmedir. İşte bu bağlamda Gazali'ye göre, "nasıl ki her renkli cismin bir sureti ve bu suretin de karşısındaki aynada meydana gelmiş bir benzeri varsa, aynı şekilde, her bilinen şeyin de bir hakikati vardır. Bu hakikat bilinen o şeyin suretidir. İşte bu suret kalp aynasında tab olunur, orada vuzuha kavuşur."⁵⁷ Gazali'nin vermiş olduğu

⁵⁴ Gazali, *Tevhid Risalesi*, Çev. Celal Yıldırım, Ticaret Matbaacılık T.A.Ş., İzmir, 1964, s. 24-25.

⁵⁵ Gazali, *İhyâ*, III, s. 35-36.

⁵⁶ Gazali, *İhyâ*, III, s.34-37.

⁵⁷ Gazali, *Mearic*, 74.

Aydın IŞIK

örneği tahlil ettiğimizde burada birbirinden ayrı üç unsurun olduğunu fark ederiz. Aynanın kendisi, eşyanın veya şahısların şekillenmiş suretleri ve üçüncü olarak da bu suretlerin aynada meydana gelen benzerleri/yansımaları. Bunların üçü de birbirinden bağımsızdır. Yalnız burada aynada suretin görünebilmesi için dördüncü bir şeye daha ihtiyaç vardır; o da ışıktır. Çünkü aynadaki suret, ancak bu ışık yardımıyla belirlilik kazanacaktır. Gazali, suretlerin aynada yansımaları için gereken şeyleri ve onlar arasındaki bağlantıyı aynıyla kalp misaline de aktarır. "1. Kalp, 2. Eşyanın hakikatleri, 3. Eşyanın hakikatlerinin kalpte nakşının husulü ve hazır oluşu, 4. Hakikatlerin kalpte belirlilik kazanmasına vasıta olan nur. Bu nur şeraitçe Cebrail, hikmet ehline akıldır. İnsan ruhuna ilim onun vasıtasıyla feyezana eder. Âlim, eşyanın hakikatlerinin kalbinde hulul ettiği kişi, ilim ise suretin aynada husulüdür. Ateş ve ışık da insanların kalplerine ilimleri feyezana ettirmekle vekil tayin edilmiş meleklerdir."⁵⁸

Gazali, kalbi bir ülkenin hükümdarı, diğer organları ise o hükümdarın halkı ve askerlerine benzetir. Hükümdar, salih ve iyi olursa halkı da iyi olur, bozuk olursa halkı da bozuk olur. Eğer o bozulursa bütün organlar bozulur, o düzelirse bütün organlar düzelir. Kalp, ağacın gövdesine, diğer organlar da dala benzer, dallar ağacın gövdesinden aldıkları gıda ile beslenir, ona göre iyi veya kötü olurlar. Bu bakımdan göz, dil, mide vb. organların sağlıklı ve doğru yolda olmaları kalbin iyi ve mamur olduğuna delalet eder. Eğer bu organlarda bir gedik ve bozukluk varsa, bu yüzden insan bütün gayretini kalbini düzeltmeye odaklanmalı ve onu ıslah etmelidir ki tüm organları tam olarak düzelsin ve kendisi de rahat etsin.⁵⁹

Gazali, insanın olma/oluş sürecini kalbin ıslahı ve arınışıyla açıklamaya çalışır. İnkârın karanlığı ispatın nuruyla silindiğinde insanın varlığı aydınlanır ve kişinin kötü sıfatları tüm kısımlarıyla güzel sıfatlara intikal eder. Böylece kötü his, iyi hisse; meşguliyet, fehme; heva akla; nefes fesadı gönle döner. Nefes, kalp olur; beşeri haller ruha, kötü huy sırra, şeytan meleğe intikal eder.⁶⁰ "Böylece, Allah nefsi hayra çağırarak görevli bir meleği ona gönderir. Melek onu daimi surette hayra davet edip şerden men eder. Bu hal aralarında bir dostluk kurulana kadar devam eder. Nefes, vakur ve boyun eğecek bir vaziyete gelince, melek ondan tüm kötü sıfatları alır ve onu güzel sıfatlarla donatır. Böylece o, küfür karanlığından iman aydınlığına, tüm kötü sıfatların zulmetinden iyi sıfatların nuruna ulaşır. Nefes, küfür karanlığı ve onun vasıflarından kurtulup, muhalefet ve inadından vazgeçince, ilahi emre boyun

⁵⁸ Gazali, Mearic, s. 74-75.

⁵⁹ Gazali, Minhacu'l-abidin, çev. Y. Arıkan, Dede Korkut Yay., İstanbul, 1968, s. 151-156.

⁶⁰ Bülent Çelikel, Gazali'nin Eğitim Görüşü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2006, s. 27-30.

eğer; Allah da ondan razı olur. Nefs vakur ve mutmain tavrıyla Allah'ın kulları arasına girer ve Ey nefsi-i mutmaine hitabının müjdesine mazhar olur.”⁶¹

Görüldüğü üzere Gazali'ye göre Allah'a yakınlık/kurbîyyet, hayvani ve şeytani vasıflardan uzaklaşmak ve ilahi olan güzel ahlâkla yani Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmakla olur. Demek ki bu yakınlık mesafe bakımından değil, sıfat bakımındandır. Gazali, insanın aczini anladığı anda veya kulluk şuuruna vardığı anda gerçek anlamda kendine ve Allah'a yakın olma gücüne ulaşacağını belirtir.⁶² Artık kulluk şuuruna ulaşmış kişi, bu aşmada yaptığı şeylerden zevk almaya başlar. Zaten Gazali için iyi ahlakın kemali, yapılan iyiliklerden kulun zevk almasını içerir.⁶³ Bununla birlikte Gazali'nin, “aczin gücüne” ulaşmış kulun bir an olsun Allah'tan gaflet etmesi durumunda şeytanın hemen onun kalbine arkadaş olacağı uyarısında bulunduğu da unutulmaması gerekir.

2. 4. Sonuç Yerine: Tasdikın Amacı (Niçin Tasdik Eder?)

Gazali'ye göre, tasdikın amacı insanın kurtuluşa ermesi ve mutluluğun kazanılmasıdır. Bununla birlikte Gazali, genel ikircikli yaklaşımını tasdikın amacına da yansıtır. O, inanan dolayısıyla da gayesi Hakka, esenliğe ulaşmak olan her doğru yola girmiş kişinin kurtuluşa ereceğine inanır. Fakat gerçek anlamda mutluluğa ulaşmak Gazali açısından sadece Allah dostlarına, ariflere ve ebedi nimetlere ulaşan sıddıklar/mukarrebeler mahsustur. Bu zirveye ulaşamayanlara da yine kurtuluş ve esenlik vardır; fakat mukarrebeler gibi üstün bir özelliğe sahip değildir. Sıddıklar/hakiki âlimler, basiret nuru ile görür ve bilirler; o basiret gözü başımızdaki gözden daha kuvvetlidir. Gazali, daha önceki bölümlerde de bahsettiğimiz üzere insanın olgunlaşma veya “olma” sürecini taklit mertebelerinden alıp aşama aşama mukarrebliğe kadar çıkartmaktaydı. Elbette mukarrebeler de taklit mertebelerinden bu makama yükselmiş kişilerdir. Gazali, sıddıklar/mukarrebeler ile sıradan inanan arasında mukarrebelerin verilen haberi tasdik ettikten sonra onu müşahede etme; diğerinin ise verilen haberi tasdik etmekle birlikte müşahede hazzına ulaşamama gibi bir fark olduğunu ileri sürer. Ona göre, saadet/mutluluk mükâşefe ilminden sonradır ve mükâşefe ilmine de ahiret yoluna giriş demek olan muamele ilmiyle ulaşılabilir. Kısacası gerçek anlamda mutluluğun kazanımı Allah'ın sıfatlarıyla sıfatlanmakla ve sıfatlarla alakalı ilimleri bilmekle mümkün olup bu da sıddıklar veya Allah dostlarına ait bir özelliktir.⁶⁴

Gazali'nin temel metodolojik yaklaşımının büyük ölçüde mistik bilgi veya keşfe dayalı kurtuluş kavramında saklı olduğu görülmektedir. Onun bütün sisteminde Allah'ın merkezi konumu sürekli muhafaza edilmektedir. Evren Allah'ın

⁶¹ Gazali, Tevhid, s. 24.

⁶² Gazali, İhyâ, IV, s. 413.

⁶³ Gazali, İhyâ, III, s. 75.

⁶⁴ Gazali, İhyâ, I, s. 77-78.

Aydın IŞIK

mutlak gücünün ve egemenliğinin hüküm sürdüğü, O'nun dışında etki ve yetki sahibi hiçbir varlığın bulunmadığı, tamamen pasif nitelikli bir alan olarak düşünülmektedir. İnsan, Allah'ın azameti karşısında aczinin ve hatta hiçliğinin bilincini yakalayıp, belirlenmiş olana boyun eğmek ve bildirilmiş olana itaat etmekten başka seçeneğe sahip değildir. İnsanın gerek inanmaya yönelik değerler dünyasını, gerekse ahlaki ve vicdani değerler alanını belirleyen ve insana sunan yegâne varlık, Allah'tır. Aczin somut bir sembolü olarak tasvir edilen insanın kendisine verilmiş olana inanmak ve o doğrultuda uygulamada bulunmaktan başka bir seçeneği yoktur.⁶⁵

Gazali'de tasdik nihai hedefi kişiyi uhrevi mutluluğa ulaştırmaktır. Onun, bu mutluluğu Allah'ı bilmekle, marifetullahla özdeşleştirdiği tespit edilmektedir; dolayısıyla da Gazali, marifetullahın dışında kalan bilgileri değersiz sayar veya bu bilgiye hizmet etmeleri açısından onların tali bir değere sahip olduklarını belirtir.⁶⁶ Gazali'nin *İhya'sında*, sorgusuz sualsiz itaat psikolojisi içerisinde felsefi araştırma şöyle dursun, tabiatı anlamaya yönelik bilimsel araştırmanın dahi gereksiz olduğunu savunmasını bu perspektiften hareketle anlamalıyız.⁶⁷ Bu yüzden Gazali, eğitimle ilgili *Eyyühe'l Veled* isimli eserinde gerçek ilmin özünü, taat ve ibadetin ne olduğunu bilmekten ibaret görür.⁶⁸ İman/tasdik ona göre, bilmekten ziyade aslında uygulamaya yönelik bir olgudur ve hedefi de son tahlilde ahiret mutluluğuna ve dolayısıyla Allah'a ulaşmaktır.⁶⁹ Belki de bu bağlamda Gazali'ye sufilerin yolunu cazip gösteren önemli sebebin, tasavvufta bilmekle yaşamak arasında kurulan ilişki olduğu söylenebilir.⁷⁰ "En büyük sufilerin elde etmek istedikleri, öğrenme ile değil zevk, hal ve sıfatların değişmesi yoluyla idi."⁷¹ "Bu uzlet hayatı boyunca bana sayıp anlatamayacağım birçok şey malum oldu. Aralarından, faydalanılması için zikredeceğim şunlardı: Sufilerin Allah'ın yoluna girmiş kimseler olduğunu, onların hayat tarzlarının, en güzel hayat tarzı; yollarının en doğru olduğunu, ahlaklarının ahlakın en güzeli bulunduğunu yakinen anladım."⁷² O, bu yüzden her fırsatta kişinin şayet yüz yıl ilim tahsil etse ve binlerce kitap okusa da, amel olmadıkça Allah'ın rahmetini almaya müsait hale gelemeyeceğini savunur.⁷³

⁶⁵ Bkz. Mohamed Ahmed Sherif, *Ghazali's Theory of Virtue*, State University of New York Press, New York, 1975, s. 105-117.

⁶⁶ Gazali, *İhyâ*, III, s. 8-9.

⁶⁷ Gazali, *İhyâ*, I, s. 29.

⁶⁸ Gazali, *Eyyühe'l-veled*, Mecmuatu Resail içinde 3, Daru'l Kütabi'l 'Ilmiye, Beyrut, 1988, s. 104

⁶⁹ Gazali, *İhyâ*, I, s. 33.

⁷⁰ Gazali, *Munkiz*, s. 56-59.

⁷¹ Gazali, *Munkiz*, s. 58.

⁷² Gazali, *Munkiz*, s. 62.

⁷³ Bkz. Gazali, *Eyyühe'l veled*, s. 102-103.

Gazali, kişinin tasdikle başlayan süreçte nasıl kurtuluşa ve saadete erişebileceğini anlatmaktadır; fakat o, tasdik etmeyen veya oluş/olgunlaşma sürecine dâhil olmayanların durumunu nasıl açıklamaktadır? Öncelikle Gazali’nin tasdik etmemeye veya küfre sebep olan ana unsurun dünyadan kopamama olduğunu savunduğunu belirtmek gerekir. *İhya*’nın III. Cildinde “İman Zafiyeti ve Dünyaya Aldanma” başlığıyla bunu ifade eden Gazali’ye göre, kâfirleri dünyadan kopamamaları aldatmıştır. Onların mantığında dünya peşin, ahiret veresiyeye benzer. Gazali, böyle bir düşünce yapısıyla akıllı insanın hareket etmeyeceği iddiasındadır; çünkü akıllı kişi geleceğini göz ardı edemez ve sadece bugünü değil yarınını da düşünür.⁷⁴ Gazali, yine *İhya*’da metaforik bir resimle ilim adamı ve Şeytan arasında geçen sanal bir diyalogla meseleyi daha açık hale getirmeye çalışır. Burada kişiyi imana veya tasdike ulaştıran şeyin düz mantıkla hareket eden bir düşünce yapısı olmadığını vurgular. Şeytan, söz konusu diyalogda ilim adamına “İlimle benden kurtulduğunu sanırsan cehaletinle benim tuzağıma düşmüş olursun”⁷⁵ demektedir. Bu diyalogda Gazali’nin cehli, bilgisizlikten ziyade gurur ve dünyaya yönelme anlamında kullandığı; böyle bir zihin yapısının enine boyuna düşünemeyen cehl kavramının kökündeki manaya benzer şekilde “ateş gibi parlayan” bir zihin yapısını yansıttığı açıktır. Bu yüzden Gazali’ye göre, saadete ulaşmak isteyen kişi “ateş gibi parlamayacak” kadar hilm* sahibi veya arif; küfrü düşünmeyecek kadar “sadık” olmalı ve bu sadakatini de güzel ahlaka “sadık” kalmakla tamamlamalıdır.

⁷⁴ Gazali, *İhyâ*, III, s.471.

⁷⁵ Gazali, *İhyâ*, III, s.513.

*Gazali’ye göre hilm, ilim ve iman arasında kurulan ilişkin adıdır. Bkz. Gazali, *İhya* III, s. 231-232.